Egy Szovjetunióba deportált szatmári mesterember 1945 és 1948 közötti levelei

Szilágyi Levente

Dolgozatomban egy 30 levélből álló gyűjteményt vizsgálok, a létrejöttüket szabályozó normák és motivációk valamint az írójukra ható cenzúra(ák) megközelítésében. A gyűjtemény családi hagyaték részeként feldolgozásra került hozzám. A további források hiányában az elemzés során csak a már másodlagos – szövegtárgy – funkciójukat[1] is elveszítő levelekre, az általuk hordozott információkra szorítkozhattunk.

A leveleket mindig egyfajta titok övezi: a levelek (primer értelemben) csak a szerzőre és a címzettre tartoznak. De ez a védettség a szerzők és a címzettek halála után szertefoszlik; s ezt követően már semmi sem állhat az olvasók kíváncsiságának útjában. Közelebbről tekintve azonban a kíváncsiságunk általában nem a mások – a levél írója és primer olvasója – barátságára vonatkozik, hanem sokkal inkább a levelek által hordozott kontextusokra, történetekre. Bálint Péter az irodalmi levelek, illetve az irodalmárok, írók levelei kapcsán kritkisusan fogalmazza meg azt, hogy az érdeklődés irántuk a levelek azon pozíciójából ered, melybe őket a(z) (irodalom)kutatás helyezte, az irodalmi-kulturális kánon perifériája, s mint ilyenek információkat hordozhatnak az alkotások hátteréről[2], esetünkben pedig arról a társadalmi, pszichikai háttérről, melyben születtek.

A levelekben is (a bennük rejlő dialogikus szerkezet miatt) benne van egyfajta "megjátszás", torzítás.

A leveleket – 1945 – 3 levél, 1946 – 10 levél, 1947 – 3 levél, 1948 – 14 levél (összesen: 30 levél) – Lath Jenő szatmárnémeti asztalosmester írta oroszországi deportálása[3] ideje alatt feleségének, leányának és szüleinek címezve őket, a család többi tagjának nevét is említve olykor a szövegekben. Ezeken kívül a család más tagjaihoz került még 4 levél. A megmaradt levelek száma valószínűleg csak töredéke a megírt és elküldött levelek számának, ezt a leveleket olvasva valószínűsítjük. A gyűjteményhez tartozik további 4 levél az 1940–44-es periódusból, továbbá még egy levél, melyet a feleség írt a honvédség mándoki internáló táborában tartózkodó férjnek. Egyetlen levél sem maradt meg azok közül, melyek eljutottak Oroszországba. Arról hogy egyáltalán volt ilyen a hazaírt levelekből szereztünk tudomást.

Az első levél 1945. január 24-én, az utolsó 1948. május 12-én kelteződött. Az írásokról szakértői vizsgálat hiányában is megállapítható, hogy azok nem egyetlen kéz munkái, saját becslésem szerint legkevesebb hat kézírás számolható meg. Lath Jenő kézírásának meghatározásában ő maga nyújt segítséget. Egy 1945. X. 29-i levélben a

---

[1] A család tagjai által fontos szövegekként kezelt és általánosan ismert szövegtárgyként való lét. Ebből kikerülve jutahatott el a múzeumunkba, a család olyan tagja által aki magát utolsóként nevezi meg mint a szövegek iránt érdeklődőt.

[2] Bálint Péter: *Nyílt kártyákkal*. Nagyvilág Kiadó, 2001. 26–27.

[3] A romániai, magyarországi, csehországi stb. németek és sváb lakosságot kollektív bűnösséggel vádolták, s ennek alapján hurcolták el őket. Elveszítették állampolgárságukat, állampolgári jogok nélküli, gyakorlatilag megtűrt csoportként éltek. Romániában 1955-ben nyerték vissza jogaikat, s váltak ismét teljes jogú állampolgárrá. A romániai deportálást egy 1944. december 31-i, a belügyminisztériumtól a Csendőr Főigazgatósághoz eljuttatott 32.137-es számú parancs értelmében hajtották végre a román csendőri és rendőri hatóságok 1945. január 3-tól kezdődően. Az 51.093-as számú eligazítás értelmében a 17 és 45 év közötti férfiakat, továbbá a 18 és 30 év közötti, egy évesnél nagyobb gyerekkel bíró német származású nőket összegyűjtötték. (Dărăban Dorin: Eliberarea din lagărele sovietice şi întoarcerea acasă a deportaţilor din judeţul Satu Mare. In: *Cultura materială şi spirituală din Bazinul Tisei Superioare. Influenţa populaţiei germane asupra culturii celorlalor etnii din regiune*. Satu Mare – Tübingen, 2003. 105–120.)

következőket írja: „Saját kezem kezem irásával nyuktatlak meg hogy élek egéségesek vagyunk nagyon sokat gondolok rátok már többször irtam nem tudom hogy meg kaptátok e.” Semmiféle rendszert nem sikerült felfedezni a saját kezűleg illetve a mások által írt levelek kronológiájában. Lath Jenő nem az események hatására vált szorgos levélíróvá, fogsága előttről is maradtak meg levelek, így megmagyarázhatatlannak tűnik, hogy egyes leveleit más írta meg. A felmerülő kérdőjelekre kielégítő választ nem kaphatunk, Lath Jenő már nincs az élők sorában, a leszármazottak pedig nem tudtak választ adni erre a kérdésre. Az okok találgatása pedig nem tárgya ennek a dolgozatnak.

Kokó Juliánna megállapítása, mely szerint „A levélírók gyakorlati célja a kommunikáció megvalósítása, és nem az írás esztétikai élvezete. Fontos szempont tehát az elemzés során annak a tudatosítása, hogy a levelek nem esztétikai értékképzés szándékával íródtak, hanem a frusztrált kommunikáció megvalósítása céljából.”[4] látszólag áthidalja ezt a problémát, hiszen a meghatározás szerint a levél elsődleges funkciója az információk áramoltatásában és célbajuttatásában van, márpedig ez megvalósulni látszik, függetlenül megírásának körülményeitől. Kokó Juliánna kijelentése véleményünk szerint túlzott leszűkítése a levélírást működtető motivációknak, és csak akkor állhatja meg a helyét, ha a kommunikáció fogalmát rendkívül tágan értelmezzük. Az emberi kommunikáció létrejötte mint tudjuk öt kihagyhatatlan tényező függvénye, szükség van két (vagy több) egyénre, egy kommunikációs nyelvre (kód) és útvonalra (szóban nagy írásban) és az üzenet recepciójának visszaigazolására. Ugyanígy a levelezésnek is alapvetõen két pólusa van: az elrejtőzés és az önmegmutatás játéka, valamint a válaszra való várakozás.[5] És esetünkben a válaszra való várakozás teszi kérdőjelessé a szerző megállapítását, hiszen a levelek nagy része el sem jutott a címzetthez, ha el is jutott gyakran a megérkezés pillanatára már elveszítette információértékét.[6] Így lennie kellett egy sokkal nagyobb mobilizáló erővel rendelkező motivációnak. Keszeg Vilmos az írás funkcióinak nyolc halmazát különbözteti meg.[7] Ezek közül az élettér kitágításának igényét emelnénk ki mivel ennek narratívumai azok, amelyek túllépnek a levélírás sztereotípiáin, divatos formuláin. Ezek során lép elő Lath Jenő egyénisége az addig szinte névtelenségbe burkolózó, „egészségesek vagyunk”, „ha ennek vége lesz” típusú kijelentéseket termelő kollektívumból. Nem törődik a földrajzi távolsággal, kizárja leveleiből a neki életteréül szolgáló tábort, Oroszországot – az otthoni életvitelbe, az otthoniak életébe igyekszik aktívan bekapcsolódni, persze a fogság első felében inkább:

> […] Ha a mühely még megvan én nagyon szeretném ha megmaradna.
>
> Koosa a mozi igazgató urnál volt 1 drb 3000 pengős váltóm. Ezel szemben neki meg nálam volt egy drb 3000 pengőn felüli számlája valahogy ha lehet várni míg haza megyek jó hanem akor megint ahogy jobbnak tecenek gondolni […]

[4] Kokó Juliánna: Egy vargyasi család levelezése az első világháborúban. In: Keszeg Vilmos (szerk.) Írás, írott kultúra, folklór. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 7. Kolozsvár. 1999. 240.

[5] Weiss János: A levelek öröme (recenzió). Bálint Péter: Nyílt kártyákkal. Nagyvilág Kiadó, 2001. forrás: http://www.inaplo.hu/nv/200202/23.html (2006. január 9.)

[6] A címzett, Lath Jenőné pontosan megjelölte szinte valamennyi levél kézbesítési dátumát, így pontos képet kaphattunk a levelek vándorlásáról. Leghosszabb ideig egy 1945 augusztusában küldött levél vándorolt, 1946. január 14-én jutott el a címre, de legkevesebb egy hónap, leginkább hónapok teltek kel a feladás és a megérkezés között.

[7] Keszeg Vilmos*: Kelt levelem. Egy mezőségi parasztasszony levelezése*. Györffy István Néprajzi Egyesület. Debrecen. 1996. A funkció-motiváció szópárt ebben az esetben szinonímaként kezeljük. Az eltérést az adja, hogy a fenti szerző a szövegekből indul ki a kategorizáció során, esetünkben pedig egyetlen személy írott szövegeivel való kapcsolatából indultunk ki.

A levelek két úton juthattak célba, az egyik út a hivatalos postai úton történhetett míg a másik a korábban hazatérők[8] közvetítésével. A levelek terjedelmén is tetten érhető a postázás különbözősége, míg a tábori lapok szövegterjedelmét a lap mérete eleve meghatározza a mások által küldött levelek lényegesen hossszabbak, olykor több oldalasak. Előfeltevés alapján nagy eltéréseket vártunk az előbbi és utóbbi módon elküldött levelek tartalmában. A mások által szállított levelek kikerülték a hivatalos szovjet cenzúrát, így lehetőség nyílott a valós állapotok bemutatására. A levelek azonban nem igazolják ezt. A 30 levélből 11 tartozik a második kategóriába, mint levélírónk mondja nem egy levelében „ez így biztosabb", és ebben az esetben kizárólag a kézbesítés eredményére utal. Ezen levelek sem tartalmaznak érdemi leírást a tábori életről ugyanúgy mint azok amelyek átestek a hivatalos cenzúrán. Egyetlen kivétel van, s az is csak jelzésértékűen számol be, és nem is a lágerben uralkodó állapotokról, hanem kizárólag csak a saját testi és lelki állapotáról. Sajátos az is hogy ezt a levelet nem a feleségnek, hanem a szüleinek címezte, ráadásul egy négyoldalas levél utolsó negyedében.

„Kedves Anyu és Apuka most magamról irok egy pár őszinte szót. December 1 óta a fürdőnél vagyok mint vizkezelő vagyis csapos ivóvizet adoki csak kinyitom meg elzárom ugyhogy a tél borzalmait eltudtam kerülni 2ten vagyunk az 1ik éjeles a másik napalos és 1 hét mulva meg forditva. Itt már nagyon hoszuk a napok mindösze 1 órát vagy 1½ van csak sötét. *Sokat vagyok éhes de mind a melet még jutatok azoknak is akik jobban rávanak szorulva."* (kiemelés tőlem) 1946. V. 12.

Az utolsó mondat kivételével a test állapotára vonatkozó egyetlen konkrét kijelentés sem olvasható, nemhogy panasz. Az elkeseredettség, a tehetetlenség érzése viszont gyakori motívuma a leveleknek:

Drága jó Bözsikém, Édes gyermekem Gyöngyi

Jól vagyunk egéségesek mind a hárman. Bözsikém a Cvitli ismét be ugrott A haza menetelt ismét bizonytalan időre el marasztalták. Képzelhetitek hogy mibe vagyunk _ _ _ _ _ _ Semmi kedvem semmihez. Már nem sokára négy éve hogy a sors elszólított egymástól ki tudja medig tart e még? Csókolak k Sz F Jenő (1948. május 9.)

Az írás társadalmi jelenség, sajátos társadalmi kontextusban értelmeződik és jelenik meg, vagy ahogyan Kosárkó László továbbviszi e gondolatot: az írásbeliség minden elemének egyidejű vizsgálatát kell elvégezni, azaz a keletkezés valamennyi körülményét körül kell járni, magát az írást, az írásgyakorlatot, az írót mindezt ezeknek társadalmi kontextusának hálójában.[9] Amennyiben elfogadjuk ezt a meghatározást kénytelenek vagyunk beismerni, hogy jelen dolgozat nem felelhet meg az írás(beliség)-kutatás tudományos elvárásainak, hiszen a kutatás módszertanából – bár objektív okok miatt – hiányzik a fentebb felsorolt tényezők nagyobbik hányada. Nem tudunk pontos képet rajzolni a szövegek írójáról, ennek halála okán, még kevesebbet tudunk a keletkezési körülményekről, egyrészt ugyanezen oknál fogva, nem ismerhetjük meg a (szerző által vallott) motivációit az írásnak, bár erre vonatkozóan segítségünkre lehet a szakirodalom, természetesen a valószínűsíthetőség nem egyenlő az azonossággal. Továbbá ismét csak a visszaigazolás hiánya miatt semmit nem tudtunk meg arról a társadalmi keretről, amelyben ezek a levelek megszülettek, pedig mint fentebb szó volt erről a többszerzőjűség vagy „feminin írásmód"[10] számos kérdést felvet és megválaszolatlanul is hagy.

---

[8] Idő előtti hazatérés két módon volt, lehetséges: a betegszállítmányokkal illetőleg a magyarországi deportáltak hazaszállításakor a magyar állampolgárságra történő hivatkozással.

[9] Kosárkó László: Írástörténészek és szociográfusok. Hajnal István recepciója az 1930-as és 1940-es években. *Korall*. 2000. (Tél) 110–127.

[10] A nők írásba való bekapcsolódásának történetét vizsgáló francia íráskutató iskola által bevezetett terminus, mely a diktálás (férfi) utáni automatikus lejegyzést jelenti.

***

A hatalom, az irányítás szempontjából a fogságlevelek olyanok mint a valóságshowk adásba kerülő anyagai, különös tekinetettel az ún. titokszobában[11] elhangzottakra. Közös ismérvük a cenzúra, mely ezekben az esetekben egy-egy megkreált világot promovál. A valóságshowk egy reális világ élethelyzeteit próbálják belezsúfolni egy megkreált, humán-etológiai kísérletre emlékeztető kontextusban. A valósághűség látszatát keltik, azonban az adásba kerülő jelenetek egy rendezői terv és akarat képződményei. A nézettség elérésének legfontosabb eszköze a célközönség megtévesztése. A lágerlakók számára is adott a választás lehetősége írnak, s ezzel egy elferdített esetleg elhallgatott valóság reprezentációját továbbítják, vagy pedig nem írnak, de ezáltal kiszakítják magukat az otthoni lét – a deportálás által virtuálissá vált – világából. A valóságshowk résztvevői a nyereményért a hírnévért önként vállalják a szerepjátékot, ezzel szemben a munkatáborok lakói akaratuk és gyakran értelmük[12] felett álló hatalmak eszközeiként kerülnek bele ebbe a sokak számára végzetes játszmába. Az egybevetés természetesen csak egy hasonlítási játék, hiszen két alapvetően más kontextusról van szó, előbbi lételeme a megmutatás a másiké az elrejtés. A fenti fejtegetésből értelemszerűen kizártuk az embert, hiszen gorombaság lenne összehasonlítani a tudatlanul és túlnyomó részben ártatlanul elhurcoltakat, a kereskedelmi televíziók szerződéseit önként aláírókkal. Nehéz lenne összevetni az oroszországi, ukrajnai vagy esetleg szibériai barakkokat a való világok luxusházaival. Amit ezzel a hasonlattal jelezni szerettünk volna az, hogy az időben és térben eltérő gazdasági vagy politikai hatalmak mennyire hasonló kizárási illetőleg bekebelezési technikákkal befolyásolják a diskurzusoknak[13] ezen hétköznapi szintjeit is.

További megválaszolatlan kérdés hogy miért lehetett olyan fontos a szovjet hatalom számára, hogy a lágerek valóságait elhallgattassák? A hazatártek így is úgy is tájékoztatták az otthoniakat a valós helyzetről. Ennek magyarázatát csak egy erősen dokumentumközpontú, írásorientált társadalmi berendezkedés kontextusában adhatjuk meg, s a sztálini rezsim ilyen volt. Az írás oralitásnál való feljebbvalóságába vetett hit azt eredményezte, hogy minden írott szöveget cenzúráztak, ez alól nem volt kivétel a levelezés sem. S bár létezett a cenzúrának egy szóbeliségre vonatkozó változata is ennek hatómezeje távolról sem közelíthette meg írott változatát. Sarkítva a fentebbieket azt mondhatnánk, hogy nem érdekelte őket (mármint a szovjet cenzorokat) hogy otthon ki mit beszél, de írásban nem szabad megjelennie semminek. Itt visszautálnánk a valóságshow hasonlatra. A résztvevőket köti a szerződésük a produkciós csatornákkal, így nem nyilatkozhatnak akármit, a szerződés érvényességén kívül az egyének intimebb, nem referenciaérvényű szférájában szabad a szólás.

A cenzúra önmagát is generálja, megkerülhetetlensége együttműködésre kényszerít. Azok akik el akarnak mondani valamit, azoknak el kell adni magukat a hatalomnak ha csak részben és korlátozott időre is. Míg az oralitást ellenőrző cenzúra jobbára passzív magatartást generál, minthogy hazudjanak inkább nem beszélnek a dolgokról, addig írásban a passzív magatartás mellett létezik egy aktív magatartás is: hazudni kell, az írás lehetőségének megteremtéséért. S ez az írás legalább annyira öncélú mint a másokat, az otthon levőket biztató, megnyugatató. Fogságról készített interjúk során elhangzott többször is, hogy sokan nem írtak mert nem lehetett igazat írni, hazudni meg

[11] A titokszoba az a hely ahol a show szereplői megszakítva benti szerepjátékukat „kiszólhatnak" a műsorból, ahonnan üzenhetnek haza, illetőleg ahol „négyszemközt" beszélhetnek a házat irányítóval.

[12] „Én nagyon bizom a viszont látásba csak az az egy nagyon fáj hogy se német nem vagyok hanem magyar sem senkinek semi féle rosszat tudtommal nem tettem és semi féle politikai póztba nem voltam.„ Lath Jenő 1945. Január 24-i keltezésű levele.

[13] Michel Foucault: *A diskurzus rendje.* In: A fantasztikus könyvtár. Pallas Stúdió. h. n., é. n.

nem akartak. Mások számára pedig inkább fontos volt az otthon maradottak – lehetőségekhez képest – folyamatos informálása, még ha nem is a valós állapotokról.

A levélíró-én ugyan nem egybevágó az alkotó-énnel, de nem azonos a köznapi-, vagy mondjuk inkább kendőzetlenül föltárulkozó énnel sem.[14] Fekete J. József: A levél- és naplóírásról. http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/66/fekete4.html (2006. jan. 9.)

Véleményünk szerint a levélíróra, s talán általánosíthatunk a fogságba került személyek egy nagyobb halmazára, háromszoros cenzúra hatott egyidőben: a hivatalos szovjet cenzúra, a francia íráskutató iskola képviselői által csak betolakodóknak nevezett írókra – az szó melléknévi igenév értelmében – ható sematikus, sztereotípiákból kilépni nem tudó szerkesztésmód zárkája, harmadikként pedig a levélíró felelősségtudatának korlátozó ereje.[15]

Scrisorile unui tâmplar dintr-o breaslă sătmăreană deportat în Uniunea Sovietică între 1945 şi 1948

Rezumat

Autorul studiază o colecție de 30 de texte din scrisori şi cărți poştale, trimise de un tâmplar dintr-o breaslă din Satu Mare, deportat în Uniunea Sovietică după al doilea război modial, scrise soției şi părinților săi, în contextul motivațiilor scrierii şi a cenzurii practicate de către autoritățile sovietice. Prima scrisoare datează din 24 ianuarie 1945, iar ultima din 12 mai 1948. Două tipuri de scrisori se găsesc în colecție, cărțile poştale de lagăr (care transmit informații minime şi doar pozitive – se resimte cenzura puterii sovietice, şi scrisorile expediate prin alți deportați trimişi deja acasă, care în afară de „Mă simt bine”, „Salutări la…” conțin şi informații mai personale despre situația deportatului sau a celorlalți colegi. Scrisorile au dublă funcție, odată transmit ştirea că încă este în viață, iar pe de altă parte crează posibilitatea de a rămâne persoană activă în viața normală de dinaintea deportării, acasă împreună cu cei dragi.

[14] Fekete J. József: A levél- és naplóírásról. Forrás: http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/66/fekete4.html (2006. jan. 9.)

[15] A cenzúrának ezt a szintjét az írás azon motívációjához kötném, mely az élettér kiterjesztését célozza meg. Feltételezzük hogy Lath Jenő tudatosan nem írta meg részletesen szenvedéseit, az otthoniak megnyugatatása végett, ugyanakkor az otthoni társadalmi életben való virtuális részvételének fenntarthatósága érdekében.